

УДК 615.322

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ШИРИНМИЯ ИЛДИЗИНІ ҚАЙТА ИШЛАШ КАРХОНАЛАРИ ЧИҚИНДИЛАРИНИНГ КИМЁВИЙ ТАХЛИЛИ

М.Қ.Алланиязова

М.О.Нуриева

Ж.Абдиреймов

1Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

2ЎЗРФА ҚҚБ, Табиий фанлар илмий-тадқиқот институти

Аннотация: Бу мақолада Қорақалпоғистон Республикасида ширинмия илдизині қайта ишилаш кархоналари билан ушбу кархоналарнинг ишлаб чиқарилған чиқиндиларининг турлари, утилизацияси, уларнинг кимёвий элемент оксидлари тахлилини урганиш ва атроф-муҳитга экологик зарарини камайтиришга қаратылған илмий ёндошувлар түғрисида маълумотлар келтирілген.

Калит сұздар: Ширинмия илдизи, қайта ишилаш кархоналари, экстракт, чиқинди, кимёвий таҳлил, элемент, фосфор, калий, Оролбұйи, атроф-муҳит, түпроқ, захира, иқлим-шароит.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудлари флораси доривор үсімліктер турлари билан уларнинг захираларига жудаям бой, минтақамизда айни вақтда 63 оила, 240 түркүмга кируди 444 түр табиий доривор үсімлік үсади [1-2]. Илмий медицинада құлланилады 80дан ортиқ үсімліктер түри Оролбұйи минтақасида ёввойи ва маданийлаштирилған ҳолатта үстирилмоқда [3-4]. Уларнинг орасида бир нечта истиқболли турлар мавжуд бўлиб, үзининг бир ҳархил касаллікларни даволаш ва олдини олишда кенгқамровли шифобаҳш хусусиятларга эга янада хомашё манбаларига бой бўлган үсімлік түри бу- Glycyrrhiza glabra L. ҳисобланади [2]

Ушбу үсімлікнинг захиралари Қорақалпоғистоннинг деярли барча районларида кенг тарқалған. Жумладан: Кегейли туманида (Жаксилик, Б.Каримбердиев, Кувончжарма канали бўйи, Кўкўзак, Мусажали, Актуба), Чимбой, Шумонай, Тўрткул, Мўйноқ, Амударё, Элликқалъа, Тахтакўпир, Нукус тумани, Қораўзак, Қўнғирот, Хўжайли ва бошқа жойларида кенг тарқалиши минтақамизнинг иқлим-шароитининг ширинмия үсімлигининг үсиши ва кўпайишига қўлай бўлишига ҳам боғлиқдир [1,5].

Сўнги йилларда олиб борилған тадқиқотлар натижасида ширинмия үсімлигининг ҳудудимиздаги биологик захираси: $6120,68 \pm 734,48$ тоннани ташкил этиши, ишлатилады үсімлік захираси бўйича: $1591,38 \pm 244,83$ тоннага баробар, үсімлік хом ашё тайёрлашнинг мумкин бўлган йиллик миқдори эса $244,83 \pm 77,12$ тонна бўлиши аниқланган. Үсімлікнинг умумий тарқалған майдонлари 11128,5 га ни ташкил этади [2].

Республикамизда ширинмия илдизи ва илдизпоясини қайта ишлаб чиқарувчи құшма корхоналар сонининг күпайиши натижасида ширинмия үсимлигини экиб күпайтириш билан бирга шу корхоналарнинг чиқиндиларини экологик жиҳатдан зарарсизлантириб, уларни мақсадға мувофиқ фойдаланиш ҳозирги кунда долзарб мұаммога айланмоқда.

Ҳозирги вақтда Қорақалпоғистон Республикаси бұйича ширинмия илдизини қайта ишлаб, глицеризин кислотасини субстанцияларини ажратиб олиш бұйича Зета құшма кархоналар фаолият құрсағатмоқда, мазкур кархоналардан олинган қаттиқ ва суюқ чиқиндилар массасини кимёвий жиҳатдан анализ қилиш орқалиулардан самарали фойдаланишга қаратылған илмий-тадқиқоттар ишлари олиб борилмоқда [6-13].

Тадқиқот обьекти сифатида ширинмия илдизини қайта ишлайдиган «Fubo Nukus» ЖЧЖ құшма кархонасидан 2022-йилда олинган қайта ишлов берилмаган ва қайта ишлов берилған қаттиқ чиқиндиларининг намуналаридан фойдаланилди. Тажриба ұтказышдан аввал намуналарни яхшилаб құритиб, күкүн ҳолатигача майдаланди. Ширинмия илдизининг иккита намунасининг элементар таҳлилини юқори сезувчанликга ва селективликта эга бўлған, шунингдек, битта намунадаги макро-, микро ва ультрамикроэлементлар таркибини аниқлашга имкон берувчи Applied Rigaku Technologies, Inc. EDXRF энергия дисперсли рентгено-флуоресцентли анализатор ёрдамида амалга оширилди. Олинган тадқиқот натижалар кўйидага жадвалда көлтирилган.

Оролбўйи ҳудудларида ширинмия илдизини қайта ишловчи кархоналари қаттиқ чиқиндиларининг кимёвий

Элемент оксидлари таҳлили

1-жадвал

№	Элемент оксидлари	Ширинмия илдизи	
		Қайта ишланмаган	Қайта ишланған
1	Al_2O_3	11.3	10.1
2	SiO_2	4.80	42.9
3	P_2O_5	1.97	0.945
4	SO_3	7.65	2.95
5	Cl	3.33	0.430
6	K_2O	14.7	2.25
7	CaO	52.1	29.3
8	TiO_2	----	1.07
9	Cr_2O_3	----	0.0658
	MnO	0.0403	0.162
10	Fe_2O_3	1.87	9.01
11	NiO	0.0491	0.0286
12	CuO	0.408	0.0567
13	ZnO	0.150	0.0337
14	As_2O_3	0.0017	0.0017
15	Br	0.0291	0.0068
16	Rb_2O	0.0147	0.0134
17	SrO	1.45	0.362
18	Y_2O_3	----	0.0028
	ZrO_2	0.101	0.0538
19	Rh_2O_3	----	0.0009
20	SnO_2	0.0027	0.0007
21	BaO	----	0.0108

Демак, ширинмия илдизини қайта ишлаш кархоналаридан чиқаётганның қаттиқ чиқиндиларнинг кимёвий таркибида кремний, кальций, алюминий, темир, олтингугурт, калий, титан, марганец, фосфор ва бошқа микро-, макро ва ультрамикроэлементларнинг мавжуд булиши, улар асосида қишлоқ-хўжалигида яна халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида перспектив препаратлар яратишда табиий, арzon хомашё сифатида фойдаланиш йўли билан уларни утилизация қилиш орқали минтақамизда атроф-муҳитга зарарли таъсирини янада камайтириш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абдинязова Г.Ж. Қорақалпоғистон Республикасининг доривор ўсимликлари. Тошкент, - Bayoz, 2017- 168 б.
2. Абдинязова Г.Ж. Қорақалпоғистоннинг доривор, асал-ширали ўсимликларининг ҳозирги ҳолати ва улардан оқилона фойдаланиш йўллари //Биология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Тошкент - 2017. -46 б.
3. С.Давлетмуратов, К.Утениязов. Лекарственные растения Каракалпакии, применяемые в научной медицине. //«Каракалпакстан» 1990.-95с.
4. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии, её хозяйственная характеристика, использование и охрана. Ташкент.- ФАН.-1978.-294с.
5. Абдинязова Г.Ж., Хожиматов О.К. Современное состояние естественных зарослей *Glycyrrhiza glabra* L. в Каракалпакстане Вестник КазНУ. – Алматы, 2013. – №3/2 (59). – С.455-457.
6. Алланиязова М.К., Реймов А., Кушиев Х.Х. Создание и исследование перспективных препаратов из отходов переработки корни солодки Республики Каракалпакстана. //Сборник международной научно-практ. конференции «Вопросы развития сфер образования, науки и культуры: теория, практика, опыт». - Нур-султан.- 2019, 30 сентябрь.с.8-9.
7. Алланиязова М.К., Шапулатов У., Кушиев Х.Х. Стимулирующие и фунгитоксичные свойства микроэлементных компонентов глициризиновой кислоты. // Universum. Химия и биология.- 2020.-№9 (75). С.25-29.
8. DjuraevA. Tulkın, Khabibjon Kh. Kushiev, Mapruza K. Allaniyazova. Adaptation of wheat in the conditions of salinity. // International Journal of Recent Scientific Research. Vol. 10, Issue, 11(F), pp. 36103-36106, November, 2019.
9. Allaniyazova Mapruza, Shapulatov Utkir, Hojiboboeva Sarbinoz, Kushiev Khabibjon. Effects of the copper component of Glycyrrizic acid (CuproTGK) on growth and development of wheat // Journal of critical reviews. - 2020. - ISSN- 2394-5125.- vol 7.- ISSUE 14.-P.3939-3944.

10. Қасимов Ш.И., Матчанов А.Д., Гаппарова Ф.Ж. Ширинмия илдизи санаат чиқиндиларини қайта ишлаш истиқболлари. //«Табиий бирикмалар асосидаги ресурс тежамкор үсуллар» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. ГулДУ, 2022 декабрь, 2416..
11. Алланиязова М.К., Нуриева М.У., Абдирайимов Ж.Р., Бердамбетова Г.Е. Биохимические особенности солодкового корня, произрастающего в Каракалпакстане. // «Табиий бирикмалар асосидаги ресурс тежамкор үсуллар» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. ГулДУ, 2022 декабрь, 46-476.
12. Алланиязова М.К., Нуриева М.У., Абдирайимов Ж.Р. Влияние орошаемости почвы на элементный состав корня солодки в условиях Приаралья. //«Табиий бирикмалар асосидаги ресурс тежамкор үсуллар» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжумани. Гулистон, 2022, декабрь, 175-1766.
13. Абдинязова Г., Алланиязова М. Қорақалпоғистон Республикасида ширинмия ўсимлиги илдизпоясидан истиқболли фойдаланишнинг аҳамияти. // «Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусидаги республика 16-сон кўп тармоқли илмий-масофавий онлайн конф. материаллари, Тошкент. - Tadqiqot .-2020 май, 22-қисм, 210-2116.